

लकुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ खल्यकगटाफलञ्च ।
(पथ्यायोऽस्य यथा,—

“लकुचः क्षुद्रपनशो लकुचो डड इत्यपि” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

क्षुद्रपनः ँ, (क्षुद्रं पनं पञ्च यस्य ।) अजकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ सूक्ष्मपत्रे चि ॥ (वियरणमस्याजक-
शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

क्षुद्रपाषाणभेदा, स्त्री, (क्षुद्रा पाषाणभेदा इति नित्य-
कर्मधारयः ।) क्षुद्रविशेषः । क्षुद्रपाषाणभेदी इति
ख्याता । तत्पर्यायः । त्रतुः पञ्ची २ पार्वती ३
नगम् ४ अश्वकैतुः ५ गिरिभूः ६ कन्दरोद्भवा ७
शैलोद्भवा ८ गिरिजा ९ नगजा १० । अस्या
गुणाः । व्रणक्षक्ष्णशरीहरत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

क्षुद्रपिप्पली, स्त्री, (क्षुद्रा पिप्पली ।) वनपिप्पली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रपोतिका, स्त्री, (क्षुद्रा पोतिका । नित्यकर्मधारयः ।)
मूलपोती । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रफलकः, ँ, (क्षुद्रं फलमस्य इति कर्त्तृ ।) जीवन-
रुद्धः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षुद्रफला, स्त्री, (क्षुद्रं फलं अस्या इति टाप् ।) भूमि-
जम्बुः । इति शब्दमाला । इन्द्रवारुणी । गोपाल-
ककटी । कण्टकारी । अमिदमनी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

क्षुद्रबुद्धिः, चि (क्षुद्रा अस्या अधमा क्रूरा वा बुद्धि-
मयि यस्य ।) अल्पमतिः । क्रूरधीः । अधमचेतनः ।

क्षुद्रमुक्ता, स्त्री, (क्षुद्रा मुक्ता इति कर्मधारयः ।)
कसेरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कसेरशब्दे ऽस्या
गुणपर्याया ज्ञेयाः ॥)

क्षुद्ररोगः, ँ, (क्षुद्रः रोगः ।) खल्व्याधिः । तस्य
गणना यथा । पलितः १ इन्द्रमुगः २ दास्यकः
३ अरुंधिका ४ इरिपेल्लिका ५ पनासका ६ पा-
षाणगर्दभः ७ मुखट्टिका ८ व्यङ्गः ९ नीलिका
१० वल्लीकः ११ कक्षा १२ गन्धनाम १३
अमिरोहिणी १४ विदारिका १५ चिण्डः १६
परिवर्तिका १७ अवपाटिका १८ निरुद्ध-
प्रकाशः १९ सन्निरुद्धगुदः २० दृषणकच्छः २१
अहिपूतनः २२ गुदभ्रंशः २३ शूकरदंष्ट्रः २४
चतुष्पादी २५ अलसः २६ दारी २७ कदरः २८
तिलकालकः २९ असकः ३० जतुगणिः ३१ व्यच्छः
३२ पद्मिनोकण्टकम् ३३ अजगल्लिका ३४ यव-
प्रस्था ३५ अन्नालजी ३६ विहता ३७ इन्द्ररुद्धा
३८ गर्दभिका ३९ जालगर्दभः ४० कच्छपी ४१
शर्करावर्धुः ४२ । यथा मध्ये येषां लक्षणविकल्पा
पूर्वं न लिखिता ते चात्र लिख्यन्ते ॥

अथ अरुंधिकालक्षणमाह ।

“अरुंधिं वज्रवज्राणि वज्रकोटीनि मूर्धनि ।
कफाश्चकृद्भ्रमिकोपेन तानि विद्यादरुंधिकाम्” ॥

अरुंधिं व्रणानि । अथारुंधिकायाश्चिकित्सा ।

“नीलोत्पलस्य किष्कण्डो धात्रीफलसमन्वितः ।

यष्टीमधुकण्टकश्च लेपाद्व्यादरुंधिकाम् ।

निम्बलाया रजो यष्टी माक्ष्वीतपलसारिवा ।

सैखवं पक्षमेतैस्तु तैलं हन्यादरुंधिकाम्” ॥

इति चिकित्सायां तैलम् ॥ * ॥

अथामिरोहिणीलक्षणमाह ।

“कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः ।

अन्तर्हृज्वरकरा दोषपावकसन्निभाः ॥

सभाहात् दादशाहदा पक्षादा हन्ति मानवम् ।

ताममिरोहिणीं विद्यादसाध्यां सान्निपातिकाम्” ॥

सभाहादित्यादि वातपित्तकाधिकामेन्द्रया वो-

द्वयम् । हन्तीत्यनुपक्रान्ताः । उपक्रान्तान्तु

साध्या एव । चरकेणाभिरोहिण्याश्चिकित्साया

उद्भवात् ।

तस्याश्चिकित्सा ।

“पित्तं वीसर्पविधिना साधयेदमिरोहिणीम् ।

रोहिण्यां लङ्घनं कुर्वाणस्ततो जगत्पताम्” ॥

शरीरस्य च संयुज्जितं तान्तु रुद्धां परित्यजेत्” ॥*

अथ विदारिकालक्षणमाह ।

“विदारिकन्दवृत्तो कक्षावज्ज्वरसन्निधु ।

रक्तो विदारिकां विद्यात् सर्वनां सर्वलक्षणाम्” ॥

अथ पिङ्गाभिति विशेष्यपदमध्यारुणीयम् ॥

अथ तच्चिकित्सा ।

“विदारिकायां प्रथमं जलौकायोजनं हितम् ।

पाटनञ्च वेपकायां ततो व्रणविधिः स्मृतः” ॥*

अथ अवपाटिकालक्षणमाह ।

“अल्पीयसौ यदा हर्षात् बलाद्भवेत् स्त्रियं नरः ।

हस्ताभिघातादथवा चर्मखण्डतंते बलात् ॥

मर्दानात् पीडनादापि शुक्रवेगविघाततः ।

रज्रावपाद्यते चर्मं तां विद्यादवपाटिकाम् ॥

वातेन कर्कशा रुद्धा सूक्ष्मा कृष्णा रुग्णिवता ।

पित्तेन पीता रक्ता वा दाहदृष्ट्यासमन्विता ॥

स्नेहणा कठिना स्निग्धा कण्डुमयत्ववेदनम्” ॥

अल्पीयः अल्पतरुं योनिच्छिन्नं यस्यास्ताम् ।

अवपाद्यते विदार्यते ।

अथ तस्याश्चिकित्सा ।

“बेहस्वेदिमा वैद्यश्चिकित्सेदवपाटिकाम्” ॥

अथ सन्निरुद्धगुदस्य लक्षणमाह ।

“वेगसन्धारणादायुर्विहतो गुदसंश्रितः ।

निरुद्धि महाखोटः सूक्ष्मं दारं करोति हि ॥

मार्गस्य सौध्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति ।

सन्निरुद्धगुदं व्याधिमेतं विद्यात् सुदुस्तरम्” ॥

अथ तस्या चिकित्सा ।

“सन्निरुद्धगुदे तैले सेको वातहरैर्हितः ।

तथा निरुद्धप्रकाशक्रियापि कथिता हिता” ॥

अथ अजगल्लिकालक्षणमाह ।

“स्निग्धा सदस्यां ग्रथिता निरुजा मुद्गसन्निभा ।

कण्ठवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका” ॥

ग्रथिता गुम्फितेव मुद्गसन्निभा मुद्गाकृतिः ॥

अथ तस्याश्चिकित्सा ।

“तत्राजगल्लिकामामां जलौकोभिरुपाचरेत् ।

शुक्तिशौराष्टिकाक्षारकण्ठेऽप्येवमुज्जः ॥

कठिना क्षारयोगेऽपि दावयेदजगल्लिकाम् ।

श्यामालाङ्गलिकामूर्वाकण्ठेरपि विलेपयेत् ॥

पक्षां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्” ॥

अथान्नालजीलक्षणमाह ।

“घनामवक्त्रां पिङ्कासुमतां परिमण्डलाम् ।

अन्नालजीमल्पपूयां तां विद्यात् कफवातजाम्” ॥

घनां कठिनाम् । परिमण्डलां वर्तुलाम् । अल्प-

पूयां खल्वस्वाम् ॥

अथ तस्याश्चिकित्सा ।

“अन्नालजीं यवप्रस्थां पूर्वं खेदैरुपाचरेत् ।

मनःशिलादेवदारुकुठकल्मैः प्रलेपयेत् ॥

पक्षां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्” ॥

इति भावप्रकाशे क्षुद्ररोगाधिकारः ॥

(अस्य सकारणखल्वक्षणसम्प्राप्तिचिकित्सितानि यथा,—

“स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा ।

पिटिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका ॥

यवप्रस्था यवप्रस्था ताभ्यां मांसाश्रिता घना ।

अवक्त्राश्चान्नालजीलक्षणोक्तपूया घनोन्मता ।

ग्रथयः पक्ष वा षड् वा कच्छपी कच्छपीनता ।

कार्णस्योर्ध्वं समन्तादा पिटिका कठिनोदरक ॥

भालूकाभा पनसिका शोफत्वल्वरुजः स्थिरः ।

हनुसन्धिसमुद्भूतस्ताभ्यां पाषाणगर्दभः ॥

शाल्मलीकण्टकाकाराः पिटिकाः सरुजो घनाः ।

मेदोगर्भा मुखे युनां ताभ्याश्च मुखदूधिकाः ॥

ते पद्मकण्टका ज्ञेया यैः पद्ममिव कण्ठकैः ।

चायते नीरुजैश्चैतैः शरीरं कफवातजैः ॥

पित्तेन पिटिकावृत्ता पक्षोद्भूतसन्निभा ।

महादाहज्वरकरा विहता विह्वलानना ॥

गात्रेऽन्तश्च वक्त्रेऽपि दाहज्वररुजास्त्विताः ।

मसूरमाजालद्वयास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः ॥

ततः कण्टजगः स्फोटा विस्फोटाश्च महाज्जाः ।

या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ॥

सा विद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्दभी ।

मण्डला विपुलोत्पन्ना सरागपिटिकाचिता ॥

कच्छेति कक्षासन्नेषु प्रायोदेशेषु सान्निवात् ।

पित्ताद्भवन्ति पिटिकाः सूक्ष्मा लानोपमा घनाः ।

तादृशी महती त्वेका गन्धमामेति तीक्ष्णता ।

घर्मसंवेदपरितेऽङ्गे पिटिकाः सरुजो घनाः ॥

राजिकावर्णसंस्थानप्रमत्ता राजिकाश्रयाः ।

दोषैः पित्तोत्पल्लवैर्मन्दैर्विस्पर्धति विस्पर्धवत् ॥

शोफोऽप्राकृतमुत्पन्नो ज्वररुजालगर्दभः ।

मलैः पित्तोत्पल्लवैः स्फोटा ज्वरिणो मांसदारुणाः ॥

कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्रामाः सान्निरोहिणी ।

पक्षाहात्यमराक्षादा पक्षादा हन्ति जीरितम् ॥

चिलिङ्गा पिटिका वृत्ता जञ्जुदभिविरेक्षिका ।

विदारी कन्दकठिना विदारी कक्षवज्जुषे ॥

मेदोऽनिलकफैर्ग्रथिताः स्नायुमांसशिराश्चयैः ।

भिन्नो वसाज्यमध्वाभं खवेतत्रोत्पन्नोऽनिलः ॥

मांसं विशेष्य ग्रथितां शर्करासुषुपादयेत् ॥

दुर्गन्धं रुधिरं क्षिप्तं नानावर्णं ततो मलाः ॥

तां स्थावयन्ति निचितां विन्द्यात्तर्करावर्धुम् ।

पाणिपादतले सन्धौ जञ्जुदं वोपचीयते ।

वल्लीकवच्छेर्यश्लक्ष्णद्वङ्गगर्भमूलैः ।

रुग्दाहकण्डकोदाहो वल्लीकोऽप्येव समस्तजः ॥

शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।